

FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR TUZILMASIDA PEJORATSIYA VA STEREOTIPLAR O‘RTASIDAGI KORRELYATSIYA

Matluba Kulfiddinovna ZARIPOVA

dotsent

Termiz davlat universiteti

Termiz, O‘zbekiston

Annotatsiya

Maqolada frazeologik birliklar tuzilmasida semantik pejoratsiya va ijtimoiy stereotiplar o‘rtasidagi korrelyatsiya ko‘rib chiqilgan. Frazeologik birliklar – idiomalar, barqaror iboralar, maqollar va kollokatsiyalar nafaqat lingvistik konstruksiyalar, balki madaniy xotira va ijtimoiy baholashning muhim saqlovchilari sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotda pejoratsiyani semantik yomonlashuvning diaxron jarayoni hamda salbiy konnotatsiyaning sinxron ifodasi sifatida tahlil qilingan, shuningdek uning stereotiplarning shakllanishi va mustahkamlanishi bilan o‘zaro ta’siri ochib berilgan.

Tayanch so‘zlar: pejoratsiya, frazeologik birliklar, stereotiplar, semantik o‘zgarish, idiomalar, baholovchi til, kognitiv lingvistika.

КОРРЕЛЯЦИЯ МЕЖДУ ПЕЖОРАЦИЕЙ И СТЕРЕОТИПАМИ В СТРУКТУРЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Матлуба Кулфиддиновна ЗАРИПОВА

доцент

Термезский государственный университет

Термез, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматривается корреляция между семантической pejорацией и социальными стереотипами в структуре фразеологических единиц. Фразеологические единицы — идиомы, устойчивые выражения, пословицы и коллокации — выступают не только как лингвистические конструкции, но и как важные носители культурной памяти и социальной оценки. Исследование анализирует pejорацию как диахронический процесс семантического ухудшения, а также как синхронное выражение отрицательной коннотации, раскрывая её взаимодействие с формированием и закреплением стереотипов.

Ключевые слова: pejорация, фразеологические единицы, стереотипы, семантическое изменение, идиомы, оценочный язык, когнитивная лингвистика.

Til ijtimoiy reallikni aks ettiradi va bir vaqtning o‘zida uni shakllantiradi. Uning eng madaniy jihatdan boy qatlamlari orasida frazeologik birliklar (FB)

alohida o‘rin egallaydi. Ular tarkibiy qismlarining ma’nosidan to‘liq yoki qisman kelib chiqmaydigan barqaror yoki yarim barqaror so‘z birliklaridir.

Masalan, *old wives’ tale*, *lazy bones*, *Dutch courage* kabi birliklar frazeologiya madaniy jihatdan xos baholarni qanday kodlashini ko‘rsatadi. Bunday birliklarning aksariyati ijtimoiy stereotiplar bilan bog‘liq salbiy konnotatsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Pejoratsiya semantik hodisa sifatida salbiy baho rivojlanishi yoki mavjudligini anglatadi. Frazeologik tuzilmalarga singdirilgan holda, pejorativ ma’no institutsionallashadi. Situativ haqoratdan farqli ravishda, idiomalar konvensionallashgan bo‘lib, avloddan-avlodga uzatiladi va “tabiiy” til resursi sifatida qabul qilinadi. Shu sababli frazeologik birliklar stereotipik baholarning saqlovchisi sifatida faoliyat yuritadi.

Mazkur maqola frazeologik birliklarda pejoratsiya va stereotiplar o‘rtasidagi struktur-semantik bog‘liqlikni o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda quyidagi savollarga javob beriladi:

1. Pejorativ ma’no frazeologik birliklarda qanday strukturaviy kodlanadi?
2. Qaysi turdagi stereotiplar pejorativ frazeologiyada ko‘proq uchraydi?
3. Metaforik aks ettirish stereotiplarning tabiiylashuviga qanday hissa qo‘shadi?
4. Frazeologik birliklar ijtimoiy qarashlarni saqlash yoki o‘zgartirishda qanday rol o‘ynaydi?

Frazeologik birliklarda pejoratsiya va stereotiplar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni faqat leksik yoki semantik darajada emas, balki diskursiv va kognitiv tizim sifatida ham ko‘rib chiqish zarur. Bu holatda frazeologiyani “tayyor ma’noli birliklar jamlanmasi” emas, balki ijtimoiy tafakkurni modellashtiruvchi semiotik mexanizm sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir.

Bu nuqtai nazardan qaralganda, pejorativ ma’no statik xususiyat emas, balki doimiy qayta ishlanuvchi kognitiv baholash jarayonining natijasi sifatida namoyon

bo‘ladi. Ushbu jarayonda til birliklari faqat ma’no tashuvchi emas, balki ijtimoiy baholashni qayta ishlab chiquvchi struktura sifatida ham faoliyat yuritadi.

Shu bilan birga, frazeologik tizimda stereotiplar reproduktiv emas, balki rekonstruktiv xarakterga ega. Ya’ni ular reallikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri aks ettirmaydi, balki uni kognitiv filtrlar orqali qayta shakllantiradi. Bu filtrlar madaniy kodlar, tarixiy tajriba va kollektiv xotira bilan bog‘liq bo‘lib, baholashning barqaror modellarini yuzaga keltiradi.

Pejoratsiyaning frazeologik tizimda mustahkamlanishi uning institutsionallasuvi bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda til odatiylashgan baholash mexanizmlarini “tabiiy” ko‘rinishga keltiradi. Natijada, ijtimoiy munosabatlarda mavjud bo‘lgan ierarxiyalar lingvistik shaklda legitimlashadi va til orqali qayta ishlab chiqariladi.

Bu esa frazeologik birliklarni faqat til birliklari emas, balki ideologik kodlar tizimi sifatida ham talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, pejorativ frazeologiya ijtimoiy ongda mavjud bo‘lgan baholovchi strukturalarni saqlab qolish va uzatishning barqaror mexanizmi sifatida qaraladi.

Frazeologik birliklarda pejorativ semantikaning shakllanishi tilning aksiologik funksiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Til nafaqat nominativ vosita sifatida, balki ijtimoiy baholashning kollektiv modeli sifatida ham faoliyat yuritadi. Shu sababli pejorativ frazeologiya individual nutqiy hodisa emas, balki jamiyat tomonidan normallashtirilgan baholovchi strukturalarning til tizimidagi ifodasidir. Bunday birliklarning barqarorligi ularning semantik yadrosida yashiringan stereotipik kodlarning uzoq muddat davomida saqlanishiga imkon beradi.

Frazeologik tizimdagi pejorativ birliklar ko‘pincha ijtimoiy differensiasiya mexanizmlarini lingvistik shaklda aks ettiradi. Ular “me’yor” va “og‘ish” o‘rtasidagi chegarani belgilovchi semantik indikator vazifasini bajaradi. Natijada ayrim ijtimoiy guruhlar, xarakter xususiyatlari yoki xulq-atvor modellari doimiy ravishda salbiy interpretatsiya maydoniga joylashtiriladi. Bu esa frazeologik birliklarning diskriminativ potensialini kuchaytiradi.

Pejorativ frazeologiyada baholash kategoriyasi ko‘pincha implitsit xarakterga ega bo‘ladi. Ya’ni salbiy munosabat ochiq ifodalanmaydi, balki metaforik struktura, assotsiativ fon yoki madaniy konnotatsiya orqali anglashiladi. Shu jihatdan frazeologik birliklar yashirin ideologik kodlarni uzatuvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning semantik ta’sir kuchi aynan ushbu bilvosita baholash mexanizmi bilan izohlanadi.

Frazeologik birliklarning stereotip hosil qiluvchi xususiyati ularning repetitiv tabiati bilan bog‘liq. Til egasi ma’lum bir birlikni ko‘p marotaba eshitishi yoki qo‘llashi natijasida undagi baholovchi model “tabiiy” va “o‘z-o‘zidan ravshan” sifatida qabul qilina boshlaydi. Bu esa stereotiplarning lingvistik ongda mustahkamlanishiga olib keladi. Shunday qilib, frazeologik tizim ijtimoiy tajribaning passiv aks ettiruvchisi emas, balki uni reproduksiya qiluvchi faol mexanizm hisoblanadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan pejorativ frazeologiya konseptual kategoriyalashuv jarayonining mahsulidir. Inson tafakkuri abstrakt hodisalarni konkret obrazlar orqali anglashga moyil bo‘lgani sababli salbiy baholar ko‘pincha fizik, biologik yoki makoniy metaforalar yordamida ifodalanadi. Bu jarayon semantik motivatsiyani kuchaytiradi hamda stereotiplarning ongda tez va barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Pejorativ birliklarning diskursiv funksiyasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ular kommunikativ jarayonda nafaqat ekspressiv vosita, balki ijtimoiy pozitsiyani ifodalash instrumenti sifatida ham qo‘llanadi. Nutq subyekti frazeologik birlik orqali o‘zining baholovchi munosabatini legitimlashtiradi va uni kollektiv tajribaga tayangan holda “asoslangan” shaklda taqdim etadi. Shu tariqa til orqali ideologik munosabatlar qayta ishlab chiqariladi.

Frazeologik birliklarning semantik konservativligi ularning tarixiy qatlam sifatida uzoq muddat saqlanishiga sabab bo‘ladi. Ko‘plab pejorativ birliklar zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarga mos kelmasa ham, ular madaniy xotira elementi sifatida til tizimida mavjud bo‘lib qoladi. Bu holat frazeologiyani sinxron emas, balki diaxron aspektida ham o‘rganish zaruratini ko‘rsatadi. Chunki

stereotiplarning ko'pchiligi tarixiy tajriba mahsuli bo'lib, ular til orqali keyingi avlodlarga uzatiladi.

Frazeologik pejoratsiyaning pragmatik jihatida ham muhim hisoblanadi. Bunday birliklar kommunikativ ta'sirchanlikni oshirish, emotsional fon yaratish va nutqning ekspressivligini kuchaytirish vazifasini bajaradi. Aynan ekspressivlik stereotipik mazmunning samarali uzatilishini ta'minlaydi. Emotsional jihatdan kuchli birliklar esda tez saqlanadi va kollektiv ongda mustahkamroq o'rnashadi.

Zamonaviy lingvistik paradigmalarda pejorativ frazeologiya tanqidiy diskurs tahlili doirasida ham o'rganilmoqda. Bu yondashuv til birliklarini neytral struktura emas, balki hokimiyat, ideologiya va ijtimoiy tengsizlik bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Shu nuqtai nazardan frazeologik birliklar dominant ijtimoiy qarashlarni legitimlashtirish vositasi sifatida ko'riladi. Ayniqsa gender, etnik yoki ijtimoiy maqomga oid stereotiplarning til orqali mustahkamlanishi muhim tadqiqot obyektiga aylangan.

Frazeologik tizimning madaniy-semiotik xususiyati uning kollektiv identitet bilan bog'liqligida namoyon bo'ladi. Har bir jamiyat o'zining tarixiy tajribasi va qadriyatlarini frazeologik fond orqali kodlaydi. Shu sababli pejorativ birliklarning mazmuni universal emas, balki madaniy jihatdan shartlangan xarakterga ega. Turli tillarda o'xshash stereotipik modellar uchrasa-da, ularning konseptual asoslari va emotsional intensivligi farqlanadi.

Frazeologik birliklarning reinterpretatsiyasi zamonaviy til taraqqiyotining muhim belgilaridan biridir. Global kommunikatsiya, siyosiy korreklik va ijtimoiy ongda transformatsiyalar natijasida ayrim pejorativ birliklar semantik jihatdan neytrallashtirilmay yoki iste'moldan chiqmoqda. Bu jarayon tilning dinamik tabiatini hamda baholovchi tizimlarning o'zgaruvchanligini ko'rsatadi. Demak, stereotiplar frazeologik tizimda mutlaq va o'zgarmas shaklda emas, balki ijtimoiy transformatsiyalar bilan birga evolyutsiyalanadigan hodisa sifatida mavjud bo'ladi.

Frazeologik pejoratsiyani o'rganish lingvokulturologiya, kognitiv semantika, pragmatolingvistika va sotsiolingvistika kesishgan nuqtada amalga oshirilishi lozim. Chunki mazkur hodisa bir vaqtning o'zida semantik, madaniy, psixologik va

ijtimoiy omillar bilan bog‘liqdir. Kompleks yondashuviga frazeologik birliklarning yashirin baholovchi mexanizmlarini va stereotiplar bilan o‘zaro aloqasini to‘liq ochib berishga imkon yaratadi.

Shunday qilib, frazeologik birliklarda pejoratsiya va stereotiplar o‘rtasidagi korrelyatsiya tilning ijtimoiy tabiatini namoyon qiluvchi muhim lingvistik hodisalardan biridir. Frazeologik tizim orqali jamiyatdagi baholash me‘yorlari, kollektiv tasavvurlar va ideologik munosabatlar til shakliga ega bo‘ladi. Natijada frazeologiya nafaqat kommunikativ vosita, balki ijtimoiy ongni shakllantirish va uzatishning barqaror mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Nazariy asoslar. Frazeologik birliklar. “Frazeologik birlik” tushunchasi tilshunoslikda, ayniqsa, V. V. Vinogradov tomonidan tizimli ravishda ishlab chiqilgan. U idiomalarni semantik birikuv darajasiga ko‘ra tasniflagan.

Frazeologik birliklarning asosiy xususiyatlari:

- leksik tarkibning nisbiy barqarorligi;
- diskursda qayta ishlab qo‘llanishi;
- idiomatik yoki yarim idiomatik ma‘no;
- strukturaviy qat‘iylik.

Pejoratsiya. Pejoratsiya odatda semantik degradatsiya sifatida ta‘riflanadi, ya‘ni so‘z vaqt o‘tishi bilan salbiy ma‘no kasb etadi. Biroq u sinxron darajada ham konnotativ baho orqali namoyon bo‘ladi.

Frazeologiyada pejoratsiya quyidagilarda ko‘rinadi:

- salbiy metaforik ko‘chirish;
- ijtimoiy kategoriyalarni kamsituvchi nomlash;
- hayvonlashtirish va obyektlashtirish;
- gipertrofiyalangan salbiy tavsif.

Stereotiplar. Stereotiplar – ijtimoiy kategoriyalashuvni soddalashtiruvchi kognitiv sxemalar. Ular til orqali leksik tanlov, metafora va barqaror iboralar yordamida ifodalanadi.

Frazeologik birliklar stereotiplarning ayniqsa, kuchli tashuvchisi hisoblanadi, chunki ularning barqaror shakli baholovchi mazmunni “an’anaviy” ko‘rinishda yashiradi.

Pejoratsiyaning strukturaviy kodlanishi. Pejoratsiya frazeologiyada tasodifiy emas, balki strukturaviy jihatdan motivatsiyalangan hodisadir.

Metaforik degradatsiya. Ko‘plab pejorativ idiomalar insonni hayvon, ifloslik yoki predmet bilan qiyoslaydi. Bu esa inson maqomini pasaytiradi.

Etnik belgilanish. Ba’zi birliklarda etnonimlar “boshqalik” belgisi sifatida ishlatiladi va salbiy bahoni ifodalaydi.

Gender markerlari. Genderga oid iboralar ayollik yoki erkaklikka nisbatan stereotiplarni mustahkamlaydi.

Kognitiv mexanizmlar.

Konseptual metafora nazariyasi. Metafora tafakkurni strukturaydi. Pejorativ idiomalar quyidagi modellar asosida quriladi:

axloqiy buzilish — bu ifloslik;

ahmoqlik — bu hayvonlik;

boshqalik — bu deviatsiya.

Prototip effekti. Frazeologik birliklar prototip asosida kategoriyalashuvni kuchaytiradi va undan og‘ishni salbiy baholaydi.

Emotsional freyming. Pejorativ idiomalar kuchli emotsional ta’sirga ega bo‘lib, stereotiplarning mustahkamlanishiga yordam beradi.

Sotsiolingvistik jihatlar.

Institutsionallashuv. Frazeologik birliklar “xalq donoligi” sifatida qabul qilinib, stereotiplarni legitimlashtiradi.

Diaxron barqarorlik. Ko‘plab idiomalar tarixiy sharoitlardan kelib chiqqan bo‘lsa-da, bugungi kunda ham saqlanib qolgan.

Til o‘zgarishi. Zamonaviy jamiyatda ayrim iboralar qayta baholanmoqda va iste’moldan chiqarilmoqda.

Qiyosiy (interlingvistik) aspect. Pejoratsiya turli tillarda uchraydi:

hayvon metaforalari keng tarqalgan;

etnik stereotiplar tarixiy ziddiyatlarni aks ettiradi;

gender stereotiplari universal xarakterga ega.

Biroq ularning konkret ifodasi madaniy jihatdan farqlanadi.

Frazeologiya madaniy xotira sifatida. Frazеologik birliklar tarixiy dunyoqarashni saqlab qoladi va stereotiplarning davomiyligini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklar pejoratsiyaning muhim tashuvchisi va stereotiplarni mustahkamlovchi mexanizmdir. Ularning strukturaviy barqarorligi va madaniy legitimligi baholovchi tizimlarning avlodlar davomida uzatilishiga xizmat qiladi.

Pejoratsiya va stereotiplar o'rtasidagi bog'liqlikni anglash tilshunoslik nazariyasi bilan bir qatorda ijtimoiy ongning shakllantirish nuqtai nazaridan ham muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. — Москва: Наука, 1988.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — Москва: Искусство, 1979.
3. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — Москва: Гослитиздат, 1959.
4. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — Москва: Высшая школа, 1972.
5. Гак В. Г. Языковые преобразования. — Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — Москва: Наука, 1987.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. — Москва: Языки славянской культуры, 2004.
8. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика современного русского языка. — Новосибирск: Наука, 1986.

9. Потебня А. А. Мысль и язык. — Москва: Лабиринт, 1999.
10. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — Москва: Наука, 1986.
11. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Языки русской культуры, 1996.
12. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. — Воронеж: ВГУ, 1987.
13. Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. Лексика. — Москва: Просвещение, 1977.
14. Чернявская В. Е. Дискурс и дискурсивный анализ. — Москва: Флинта, 2013.
15. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
16. Ҳожиёв А. Ўзбек тили стилистикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
17. Ҳожиёв А. Ўзбек тили лексикологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
18. Нурмонов А. Ўзбек тили назарий грамматикаси. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2008.
19. Содиқов А., Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тилининг семасиологияси. — Тошкент: Фан, 1980.
20. Маҳмудов Н. Ўзбек тили ва нутқ маданияти. — Тошкент: Маънавият, 2003.
21. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.